

שלום ומלחמה בתרבות היהודית

עורך: אבריאל בר־לב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

שלום ומלחמה בתרבות היהודית

שלום ומלחמה בתרבות היהודית

עורך

אבריאל בר־לבב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים
המרכז לחקר התרבות היהודית, אוניברסיטת חיפה

ועדת המערכת של המרכז לחקר התרבות היהודית, אוניברסיטת חיפה
פרופ' שולמית ולר, ד"ר חיים ליכט, פרופ' אברהם מלמד, פרופ' מרדכי פכטר

עריכת הלשון: יאיר עדיאל
הבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב 9-215-227-965

מספר קטלוגי 185-534

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ז
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב
מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	מרדכי פכטר	פתח דבר
11	שולמית ולר	מלחמה ושלוש בבית על פי ספרות חז"ל
35	שמואל יוסף וולד	שנאה ושלוש בתודעה הרבנית: עיונים בבבלי בבא בתרא ח ע"א
67	חיים וייס	חומץ בן יין? מאבקים פוליטיים, לימוד תורה וזהות במשפחת רבי שמעון בר יוחאי
85	יעקב בלידשטיין	הפצת הדת כמטרת המלחמה במשנת הרמב"ם
99	משה אידל	מלחמת היצרים: פסיכומכיה בקבלה הנבואית של אברהם אבולעפיה
145	אבריאלי בר-לבב	סיפור, ריטואל ומטאפורה: זיכרון יום המוות כאימון רוחני והמלחמה הפנימית בספרות המוסר
165	מרדכי זלקין	בין 'בני אלוהים' ל'בני אדם': רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע-עשרה
223	שמואל ורסס	מלחמה ושלוש בראי ספרותנו בדורות האחרונים
247	אהוד לוז	הדת היהודית: גורם מרסן או מעודד שימוש בכוח? על גלגולי היחס אל הכוח בציונות הדתית
277	אורי ש' כהן	שכול וקרבת בספרייה הלאומית
313	צבי צמרת	חינוך לוחמים והשגת שלום על פי דוד בן-גוריון
349	אביגדור ו"ג פוסק	מנשה קדישמן: אלגוריות של הקרבת בנים – 'עקדת יצחק' כקרבן למולך ו'פייטה'
363	מפתח	
369	המשתתפים בקובץ	

פתח דבר

קובץ המחקרים המוגש בזה לקורא הוא הראשון בסדרת הפרסומים של המרכז לחקר התרבות היהודית באוניברסיטת חיפה. הקובץ רואה אור בעקבות כנס בנושא 'מלחמה ושלוש בתרבות היהודית' אשר אירגן המרכז באוניברסיטת חיפה בשנת תשס"א. אולם המחקרים הכלולים בו אינם בגדר מה שמקובל לכנות בלעז Conference Proceedings, שכן מלבד אחד, מאמרו של פרופ' אביגדור פוסק, שהוא עיבוד מורחב של הרצאתו בכנס, כל המאמרים האחרים הוזמנו ונכתבו במיוחד לקובץ זה. עם זאת שני עקרונות מנחים שהיו נר לרגלינו בכנס ממשיכים להיות כאלה גם בקובץ שלפנינו, ואף ביתר שאת. האחד מתייחס לנושא המשותף של שניהם, והשני קובע במידה רבה את אופיו של הקובץ ואת מגמתו הכללית.

בהתאם לעיקרון המנחה הראשון, יש להבין את מושגי השלום והמלחמה המהווים את נושאו של הקובץ במשמעות רחבה החורגת במידה רבה אל מעבר למונח הבסיסי והמקובל, המצטמצם בדרך כלל בגדרי התחום המדיני והצבאי בלבד, בעוד שזו מקיפה גם תחומי חיים והקשרים נוספים שבהם עשויים לשמש מושגים אלה. לפיכך אנו מוצאים בין המאמרים המקובצים כאן כאלה שעוסקים במלחמה ושלוש כפי שהם מוצאים את ביטויים בנפשו של האדם פנימה, כמו מאמריהם של פרופ' משה אידל ושל ד"ר אבריאל בר־לבב; או מאמרה של פרופ' שלומית ולר המתמקד בתחומי המשפחה, שבמסגרתה עלולה לפרוץ בכל חריפותה מלחמת המינים, כשם שעשוי להתממש האידאל של שלום בית; או מאמרו של מר חיים וייס, שבניגוד לקודמו עניינו איננו במשפחה בכלל כי אם במשפחה מסוימת, הלוא היא משפחת ר' שמעון בר יוחאי, שבה שררו מתחים שונים, וביניהם המתח, שלא לומר המלחמה, בין הדורות, ולבסוף – ההשלמה ביניהם. אף המישור החברתי הרחב אינו נפקד מכאן, ובו עוסק מאמרו של ד"ר שמואל יוסף וולד, בעיקר בכל הנוגע לתחום היחסים המורכבים שבין שכבת העילית של החכמים לבין המון עמי הארצות. אולם הרחבת שדה המשמעות של מושגי השלום והמלחמה מאפיינת גם את יתר מאמרי הקובץ, המבוססים אמנם על התפיסה המקובלת של מושגים אלה הנזכרת לעיל, אבל כיוון שזו מוארת בהם מנקודות מבט

ובהקשרים שונים ומגוונים היא מצטיירת בסופו של דבר כחובקת מרחב גדול של תובנות והשתמעויות המעשיר מאוד את התמונה הכללית. במרחב זה ניתן למצוא למשל את סוגיית הזיקה שבין המלחמה לבין הפצת הדת ובהקשר זה אף התייחסות ל'מלחמת מצווה' ו'מלחמת רשות', סוגיה הנידונה במאמרו של פרופ' יעקב בלידשטיין; או בעיית הגיוס של יהודים לצבא הרוסי, ובתוכה – שאלת גיוסם של תלמידי חכמים ובחורי ישיבה, המבוררת בהרחבה במאמרו של ד"ר מרדכי זלקין. וכיוצא באלה – סוגיית היחס לכוח ולשימוש בו, ובתוך זה גם השאיפה לשלום, בציונות בכלל, שנציגה המובהקת הוא דוד בן גוריון וראו בעניין זה את מאמרו של ד"ר צבי צמרת), ובציונות הדתית על כל גלגוליה בפרט (ראו מאמרו של פרופ' אהוד לוז); כמו כן סוגיות ההקרבה, הקרבן והשכול (ראו מאמריהם של פרופ' אביגדור פוסק ושל פרופ' אורי ש' כהן); או חזיון המלחמה וחזון השלום לאור העבר הרחוק של עם ישראל ומציאותו העכשווית במאה ה-19 (ראו מאמרו של פרופ' שמואל ורסס). נמצא שגם תפיסת השלום והמלחמה בהוראתן הצרה לא זו בלבד שאיננה מצמצמת את יריעת המשמעויות של המושגים הנידונים הנפרשת לפנינו כאן אלא אף מוסיפה להרחיבה ולגוונה.

הרחבה זו של שדה המשמעות של מושגי השלום והמלחמה המאפיינת את מאמרי הקובץ שלפנינו היא פועל יוצא של העיקרון המנחה השני שביסודו. לפי עיקרון זה מן הראוי הוא שהגישה לבירור נושא כלשהו בתרבות היהודית תהיה גישה רב־תחומית ובין־תחומית כאחד, שכן חקר התרבות בכלל, וממילא אף חקר התרבות היהודית, הוא מעצם טבעו חקר אינטרדיסציפלינרי. אשר על כן מאמרי הקובץ עוסקים בנושא השלום והמלחמה בתרבות היהודית בדיסציפלינות מחקריות שונות, החל באלו הנוהגות בחקר הספרות התלמודית וספרות ההלכה, או בחקר הספרות בכלל, וכלה באלו המשמשות בחקר המחשבה, ההיסטוריה והאמנות.

מדובר אפוא בתרבות היהודית במרב גילוייה, ולאורך כל תולדותיה. לפיכך המאמרים בקובץ משמשים כאן כמין מסגרת כללית לגילוייה השונים של התרבות היהודית, וסדרם אכן בא להמחיש את הדבר, שהרי הוא נקבע על פי הסדר ההיסטורי־כרונולוגי של נושאייהם, החל בתקופת חז"ל, דרך ימי הביניים והעת החדשה וכלה בימינו שלנו. בכל אלה הקובץ משקף נאמנה את אחת ממגמות היסוד של המרכז לחקר התרבות היהודית באוניברסיטת חיפה, שהיא קידום המחקר הרב־תחומי והבין־תחומי של התרבות היהודית על כל גילוייה וביטוייה לאורך כל תולדותיה מראשיתה ועד ימינו אלה. כאמור, זהו הפרסום הראשון של המרכז ועם צאתו לאור אין לי אלא להביע תקווה שאכן

פתח דבר

הוא יהיה ראשון בשורה ארוכה של קובצי מחקרים כמותו ואף פרסומים אחרים, כן ירבו.

בסיומם של דברי פתיחה קצרים אלה חובה נעימה היא לי להודות לעורכו של הקובץ, ד"ר אבריאל בר-לבב, על מלאכת העריכה המסורה והנאמנה שלו, לעורך הלשוני, מר יאיר עדיאל, ששקד על לבושו הלשוני של הקובץ, ולגב' שנטל אשר מרשות המחקר באוניברסיטת חיפה שהתקינה במיומנות וביעילות את סדרה המחשב של הקובץ לדפוס. במרכז זלמן שזר טיפל בקובץ במסירות ובמקצועיות יחזקאל חובב, ומנהלו מר צבי יקותיאל תמך בהוצאת הספר וסייע רבות. כמו-כן אני מבקש להביע את תודתי העמוקה לפרופ' אהרון בן-זאב, נשיא אוניברסיטת חיפה, לפרופ' יוסי בן-ארצי, רקטור האוניברסיטה, לפרופ' מנחם קלנר, ראש הקתדרה למורשת ההגות היהודית ע"ש סר אייזיק וליידי אדית וולפסון ולפרופ' יעקב ברנאי, ראש החוג לתולדות ישראל, על היענותם הנדיבה לסיוע כספי להדפסת הקובץ. תודה מיוחדת למרכז קלמן לחינוך יהודי בביה"ס לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב. אלמלא סיועם של אישים ומוסדות אלה ספק רב אם הקובץ היה רואה אור. יעמדו כולם על הברכה.

פרופ' מרדכי פכטר

ראש המרכז לחקר התרבות היהודית

אוניברסיטת חיפה

מלחמה ושלוש בבית על פי ספרות חז"ל

מאת

שולמית ולר

פתיחה: שלום ושלוש בית בעולמם של חז"ל

השלום הוא נושא מרכזי בעולמם של חז"ל. ביטויים רבים המציינים דבקות בשלוש והסתייגות ממלחמות מצויים בהלכות, במימרות ובסיפורים הפזורים בתלמודים ובקובצי המדרש. נראה שההסתייגות של החכמים ממלחמות נבעה בעיקר ממצאות החיים של החברה היהודית שהתקיימה רוב שנותיה תחת שלטון זר, והיתה למודת ניסיונות כושלים להשיג עצמאות בכוח. מציאות זו היתה קרקע נוחה לשגשוג האידאולוגיה הפרושית, שלפיה חיי הציבור צריכים להיות מושגים על ערכים דתיים ורוחניים, ולא על כוח צבאי ומשטר מדיני תקיף, ומנהיגי הציבור המועדפים הם גיבורי רוח ולא גיבורי מלחמה.¹

בלשונו משמשים המושגים 'שלום' ו'מלחמה' בעיקר לציון יחסים בין עמים ומדינות. לתיאור יחסים בין פרטים משמשים מושגים כמו 'פשרה' ו'התפייסות' כדי לציון השכנת שלום, ומושגים כמו 'ריב' ו'קטטה' כדי לציון מלחמה. השימוש במושגים שונים לציון יחסים בין פרטים ובין עמים קשור להבחנה שאנו עושים מבלי משים בין תוקפנות של אומות וקבוצות אוכלוסייה גדולות, ובין תוקפנות של יחידים נגד יחידים אחרים, חלשים מהם, המצויה ואף רווחת בכל תא חברתי, לרבות התא הגרעיני – המשפחה.

נראה שהבחנה זו לא היתה מקובלת אצל החכמים, שכן הם השתמשו במושגים זהים בדבריהם על יחסים בין עם לעם ועל יחסים בין אדם לאדם. במדרש תנאים מבית מדרשו של רבי ישמעאל דרש רבי יוחנן בן זכאי את הפסוקים 5-6 מדברים כז, כך:

1 ראו: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תשכ"ז, א, עמ' 15-16; והציטוט שאלון מביא מדברי דובנוב, ב, עמ' 84.

ובנית שם [בעבר הירדן המזרחי] מזבח לה' אלהיך מזבח אבנים לא תניף עליהן ברזל אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך והעלית עליו עלות לה' אלהיך אבנים שלמות תבנה אבנים שמטילות שלום. והרי הדברים קל וחומר, ומה אם אבני המזבח שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות על שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמיים אמר הקב"ה 'לא תניף עליהן ברזל', המטיל שלום בין איש לאיש, בין איש לאשתו, בין עיר לעיר, בין אומה לאומה, בין ממשלה לממשלה, בין משפחה למשפחה, על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות.²

הדברים מובאים בסדר הולם יותר בקובץ מדרשים אחר, שבו מקושרת דרשתו של רבן יוחנן בן זכאי לציווי של התורה לא להשחית את עצה של עיר כאשר צרים עליה:

הרי הוא אומר אבנים שלמות... אבנים המטילות שלום והרי הדברים קל וחומר, ומה אבנים שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום בין ישראל לאביהן שבשמיים אמר הכתוב 'לא תניף עליהן ברזל' אדם שמטיל שלום בין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה, בין עיר לעיר, בין מדינה למדינה, ובין אומה לחברתה, על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות.³

המדרש האחרון אינו מזכיר כלל שלום בין איש לאיש, ופותח את רשימת המיועדים להשכנת שלום ב'שלום בין איש לאשתו'. פתיחה זו אכן תואמת את המציאות שכן החיים האינטנסיביים במשפחה, ובייחוד בין הבעל והאישה, הם קרקע פורייה לפריצת סכסוכים.

במאמר זה אדון בתפיסות שרווחו בקרב חכמי המשנה והתלמוד בעניין סכסוכים בין בני זוג, ובשיטות שהם הציעו לפתרון מלחמות ביתיות ולהשגת מה שנקרא בלשוננו 'שלום בית', ובלשונם 'שלום בין איש לאשתו'. המאמר יכלול שלושה פרקים: (א) הבחנה בין 'שלום בית' ובין 'שלום בין איש לאשתו' בלשון חז"ל; (ב) הגורמים להפרת השלום בין איש לאשתו על פי ספרות חז"ל; (ג) השיטות להשכנת שלום בין איש לאשתו על פי ספרות חז"ל.

2 מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחדש, יתרו, יא.

3 ספרא, קדושים יא, ח.

א. הבחנה בין 'שלוש בית' ובין 'שלוש בין איש לאשתו' בלשון חז"ל

משמעו של המושג 'שלוש בית', או 'שלוש ביתו' בתלמוד, הוא הרגשה טובה של כל בני הבית, ולא דווקא יחסים טובים בין בני זוג. ניתן ללמוד זאת מדבריו של האמורא רבא: 'פשיטא לי נר ביתו ונר חנוכה נר ביתו עדיף משום שלום ביתו, נר ביתו וקידוש היום נר ביתו עדיף משום שלום ביתו'.⁴ (מדובר באדם עני שאין לו די כסף לקניית שמן לשני נרות, שהאחד מהם הוא 'נר ביתו', היינו הנר שיאיר את הבית בליל שבת.) אפשר אמנם לפרש את הביטוי 'שלוש ביתו' בדברי רבא 'שלוש אשתו', לפי מימרתו של התנא רבי יוסי בן חלפתא: 'מימי לא קראתי לאשתי אשתי... אלא לאשתי ביתי'.⁵ אך עדיף בעיני לקבל את פירושו של רש"י על אתר, להעדיף 'נר ביתו': 'שבני ביתו מצטערין לישב בחושך', ולפי פירוש זה 'ביתו' עניינו כל בני הבית, ו'שלוש ביתו' עניינו הרגשתם הטובה והנינוחה. החכמים משתמשים בביטוי 'שלוש בין איש לאשתו' לציון יחסים טובים ונינוחים בין בני זוג. לפי תפיסת החכמים זוגיות טובה ושלמה אינה בהכרח שוויונית. אף על פי שמכמה מימרות וסיפורים בתלמוד ניכר שהיו חכמים שסברו כי ראוי שגברים יתייחסו בכבוד ובאהבה לנשותיהם ויקשיבו לדעותיהן,⁶ הרי התפיסה הכללית היא שמעמד הגבר במשפחה גבוה ממעמדה של אשתו. הכבוד, ההאזנה וההתחשבות בדעותיה של האישה אינן אלא בחירה מומלצת.⁷ מדברי רבא שצוטטו לעיל עולה כי סבר שבעניין 'שלוש ביתו' שומה על אדם לוותר אפילו בדבר מצווה ובלבד שבני ביתו לא יצטערו. ראוי לבדוק כיצד מיושם רעיון הוויתור למען השלוש וממי הוא נתבע, כאשר מדובר

4 בבלי, שבת כג ע"ב.

5 בבלי, שבת קיח ע"ב. המימרה בשלמותה: 'מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי אלא לאשתי ביתי ולשורי שדי'.

6 כגון: 'האזהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו עליו הכתוב אומר "וידעת כי שלום אהלך"' (בבלי, יבמות סב ע"א); 'לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה' (בבלי, בבא מציעא נט ע"א); 'איתתך גוצא גחין ותלחש לה' (שם); 'לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו' (שם). מסופר על רבי אלעזר בן עזריה שכאשר ביקשו למנותו נשיא במקום רבן גמליאל ביקש שימתינו עד שיימלך באשתו, וזו ניסתה בטענות חכמות להניא אותו מלקבל את המינוי (בבלי, ברכות כז ע"ב; כח ע"א).

7 מימרות לא מעטות מציגות את עליונותו של הגבר במשפחה ואת כפיפותה של האישה לבעלה, כגון: 'חזקה אין אישה מעיזה פניה בפני בעלה' (בבלי, נדרים צא ע"א); 'יצר תינוק ואישה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת' (בבלי, סוטה מז ע"א); 'אישה גולם היא ואינה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי' (בבלי, סנהדרין כב ע"א); 'אישה כשרה עושה רצון בעלה' (תנא דבי אליהו רבה, ט).

קובץ מחקרים הדן במושגי השלום והמלחמה בתרבות היהודית במשמעותם הרחבה, מתוך גישה רב־תחומית ובין־תחומית. בנוסף לגדרי התחום המדיני עוסקים המאמרים בביטויים של השלום והמלחמה בנפשו של האדם פנימה, בתחומי המשפחה, במישור החברתי הרחב, בסוגיית היחס לכוח והשימוש בו, ובסוגיית ההקרבה, הקרבן והשכול.

מרדכי פכטר פתח דבר

שולמית ולר מלחמה ושלום בבית על פי ספרות חז"ל

שמואל יוסף וולד שנאה ושלום בתודעה הרבנית: עיונים בבבלי בבא בתרא ח ע"א

חיים וייס חומץ בן יין? מאבקים פוליטיים, לימוד תורה וזהות במשפחת רבי שמעון בר יוחאי

יעקב בלידשטיין הפצת הדת כמטרת המלחמה במשנת הרמב"ם

משה אידל מלחמת היצרים: פסיכומכיה בקבלה הנבואית של ר' אברהם אבולעפיה

אבראל בר־לבב סיפור, ריטואל ומטאפורה: זיכרון יום המוות כאימון רוחני והמלחמה הפנימית בספרות המוסר

מרדכי זלקין בין 'בני אלוהים' ל'בני אדם': רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע־עשרה

שמואל ורסס מלחמה ושלום בראי ספרותנו בדורות האחרונים

אהוד לוז הדת היהודית: גורם מרסן או מעודד שימוש בכוח? על גלגולי היחס אל הכוח בציונות הדתית

אורי ש' כהן שכול וקרבת בספרייה הלאומית

צבי צמרת חינוך לוחמים והשגת שלום על פי דוד בן־גוריון

אביגדור ו"ג פוסק מנשה קדישמן: אלגוריות של הקרבת בנים – 'עקדת יצחק' כקרבת למולך ו'פייטה'

0 01850000534 0
185-534

מחיר מומלץ לצרכן: 93.20₪

עיצוב העטיפה: אדום אדום